

РЕЦЕНЗІЇ

Галина Стародубець

Рецензія на монографію Олександра Буравського „Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII - початок XX ст.)”

У рецензії розглядається монографія Олександра Буравського «Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII - початок XX ст.)». Звертається увага на історіографічну цінність наукової праці, в якій відображено результати тривалої дослідницької роботи автора у площині вивчення різних аспектів життєдіяльності однієї з найпотужніших релігійних інституцій світу - Католицької церкви в умовах панування російського самодержавства.

Ключові слова: Римо-католицька церква. Правобережна Україна, монографія, наукове дослідження, історіографія.

Суспільні зміни в Україні, зумовлені здобуттям державної незалежності, відмовою від тоталітарної ідеї політичного устрою та заміною на ідеологічно протилежний, обумовили якісно нову ситуацію духовному житті народу. Принципово нова атмосфера, що склалася за останні десятиріччя на плюралістичній релігійній основі, викликана динамічним розвитком культурно-релігійних процесів, сприяла підвищенню інтересу широких кіл науковців і громадськості до суспільної та культурної ролі церковних громад, взаємозв'язку національного та релігійного чинників життя соціуму.

Оскільки українська історична наука довгий час розвивалася у несприятливих умовах, а церковна історіографія, як православна, так і католицька й греко-католицька, були заручниками апологій та полеміки, сьогоднішня необхідність висвітлення церковно-історичної проблематики обумовлена потребою критичного переосмислення дотеперішніх стереотипів радянської пропаганди та конфесійно-забарвлених уявлень і тверджень.

З огляду на сказане, тема монографії та предмет дослідження Олександра Антоновича - релігійна, економічна, політична та суспільно-культурна діяльність римо-католицького духовенства Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст. є актуальною. Рецензована робота дає відповідь на усі поставлені питання.

Позитивний момент дослідження, що знайшов своє відображення у праці надзвичайно ґрунтовний аналіз стану наукової розробки проблеми. Незважаючи на наявність окремих праць, що торкаються цієї теми, в сучасній історіографії досі відсутнє спеціальне комплексне дослідження з питань, які розглядаються в монографії.

Наукова праця спирається на широке коло різноманітних джерел та матеріалів як архівного збереження, так і опублікованих. Більшість з них автор виявив в архівах України (Центральному державному історичному архіві України в Києві, Державних архівах Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Хмельницької областей) та Росії (Російський державний історичний архів. Державний архів Російської Федерації, Російський державний військово-історичний архів). Ґрунтовність використаної джерельної бази дала змогу автору сформулювати власну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми.

Викликає повагу ставлення науковця до історіографічного доробку з досліджуваної проблеми. Увесь масив напрацювань, що прямо чи опосередковано стосуються теми Римо-католицької церкви на Правобережній Україні у зазначений автором відрізок часу, він згрупував у кілька складових: перша - праці українських та російських дослідників другої половини XIX - початку XX ст.; друга - радянська історіографія 20 - 80-х рр. XX ст. (українські та російські науковці), праці вчених української діаспори; третя — сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія проблеми. Окремою групою виділено праці польських істориків різних періодів (с. 20). Однак наявний науковий доробок не однаковий

за своєю вартісною цінністю. «Основна маса робіт, які були опубліковані до 1917 р., за своєю спрямованістю відповідали пануючій у верхніх ешелонах влади думці про необхідність збереження цілісності та неподільності Російської імперії та спиралися на офіційну ідеологему імперської великодержавної політики» (с.27).

Праці науковців радянського періоду написані на методологічних засадах марксизму-ленінізму, тому не позбавлені ідеологічних кліше. Значна їх частина «залишилася на антиклерикальних позиціях, у них не виокремлювали економічну, громадсько-благодійницьку та суспільно-політичну діяльність РКЦ» (с. 28). Однак, як слушно зазначає автор, цінним надбанням радянської історіографії стало формування традиції вивчення польського національно-визвольного руху.

Аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії дав змогу авторові зробити висновок, що хоча сучасні вчені зробили «певний внесок у дослідження зазначеної проблеми» (с. 43), однак «у цих працях суспільно-політична, економічна та громадсько-благодійницька діяльність римо-католицького духовенства на Правобережжі ... не знайшла ще свого належного висвітлення» (с. 59). Загалом авторові певною мірою вдалося досить неупереджено підійти до вивчення історіописання розглядуваної ним проблеми. Однак, досліднику варто було більш критично здійснити аналіз наукових праць. Ця частина роботи тільки б виграла, якби О. Буравський, окрім констатації поглядів окремих дослідників на ту чи іншу проблему, виразніше продемонстрував «лінії розлому» та «лінії дотику» в науковому дискурсі з окремих питань проблеми діяльності Римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII - на початку XX століть.

Свою працю Олександр Буравський структурно розділив на п'ять основних розділів, вступну частину, висновки та перелік використаних джерел та літератури. Кожен з розділів є концептуально завершеним, оскільки містить аргументовану відповідь на конкретні завдання, поставлені автором у вступі.

Вважаємо цілком логічним, що основну змістовну частину викладу предмету дослідження автор розпочав з аналізу конфесійної карти Правобережної України кінця XVIII - початку XX століть. Це відрізок часу О. Буравський умовно поділяє на три періоди -1) кінець XVIII - початок XIX ст.; 2) 30-50 - ті рр. XIX ст.; 3) друга половина XIX - початок XX ст. Однак, на початку розділу читач не знаходить авторського обґрунтування необхідності саме такого підходу до періодизації діяльності Римо-католицької церкви на Правобережній Україні. Тим більше, що в наступних розділах, зокрема в четвертому і п'ятому, автор виокремлює тільки два періоди.

Аналізуючи міжконфесійну обстановку у досліджуваному регіоні наприкінці XVIII на початку XIX ст., Олександр Антонович слушно зауважує, що «після другого та третього поділів Польщі.. російське самодержавство взяло курс на посилення державного контролю над церковним життям та на послаблення пропольських католицьких впливів у регіоні» (с. 80). Опираючись на широкий спектр джерельної бази, він вибудовує логічний ланцюг заходів, здійснюваних офіційною владою Російської імперії з метою максимального витіснення Римо-католицької церкви з конфесійної карти Правобережної України, «її одержавлення й перетворення духовенства у слухняне знаряддя ідеологічного впливу на католицьке населення» (с. 84).

Позитивною стороною рецензованої праці є те, що автор своє дослідження ілюструє статистичними даними, зокрема, щодо наявності монастирів і церков різної конфесійної приналежності, чисельності духовенства (с. 98-101). Однак опускає необхідність здійснення з цього приводу належних узагальнень та висновків, спонукаючи до цього читача.

Необхідно зазначити, що складний і болючий процес ліквідації Греко-уніатської церкви автор розглядає в контексті загального наступу царизму на РКЦ. Ця проблема розглядається ним комплексно - як з точки зору її правового забезпечення, так і формування відповідної громадської думки. Форми і способи наперпення уніатів у православну віру були різними -від примусово-добровільного, до насильницько-репресивного, аж до арештів та заслань непокірних священиків у далекий Сибір. Принципово важливим у цьому питанні є висновок

про те, що «на уніатів здійснювався тиск як з боку царського уряду та Російської православної церкви, так і з боку вищої уніатської ієрархії на чолі з Й. Семашком» (с. 104). Загалом, на середину XIX століття православ'я стало панівною релігією, офіційною державною ідеологією на Правобережній Україні.

Не можна не погодитися з думкою О. Буравського, що «головним змістом католицького питання в Росії було зіткнення полонізму і російської національної ідеї, а ареною цього протистояння стала територія Правобережної України» (с. 125). Очевидним є те, що боротьбу самодержавства проти поширення впливів Римо-католицької церкви слід розглядати не тільки в площині релігійного протистояння, але й цивілізаційного - у розрізі дихотомії «Захід-Схід». Оскільки населення новоприєднаних територій в масі своїй було католиками та уніатами, їхня «західність» становила потенційну загрозу доктрині «православ'я, самодержавство, народність». Тому в середині XIX століття російська імперська бюрократія «була заклопотана справою нейтралізації «полонізму» та подальшою інтеграцією західних губерній до імперії» (с.365).

Активний опір Римо-католицької церкви системному тиску на неї з боку самодержавства дозволив не тільки зберегти свої позиції на Правобережжі, але й значно їх посилити на початку XX століття. Аналіз документів, зроблених автором монографії, дозволив йому зробити висновок, що в означений нами відрізок часу, «незважаючи на ліквідацію економічної самостійності Римо-католицької церкви, ця конфесія зберігала тенденцію до кількісного збільшення віруючих» (с. 155).

Важливою сферою діяльності будь-якої Церкви виступає економічна, тому цілком логічним і виправданим є винесення автором монографії в окремий розділ питання місця і ролі РКЦ у соціально-економічному розвитку Правобережної України. Автор зі скрупульозністю професійного дослідника на підставі аналізу архівних документів реконструює динаміку змін у ставленні самодержавства до Римо-католицької церкви через призму економічної політики. Він підкреслює, що «до середини 20-х років XIX століття російський уряд не бажав проводити остаточної секуляризації земель правобережної церкви, тому що не хотів загострювати конфлікт зі шляхтою, яка перебувала в тісному політичному союзі з римо-католицьким духовенством» (с. 165-166). Олександр Антонович на конкретних прикладах доводить, що в першій третині XIX століття спостерігався процес збільшення землеволодіння РКЦ.

Своєрідним Рубіконом, який розділив становище Римо-католицької церкви, в тому числі й у економічному форматі, на час «до» і «після» стало польське повстання 1830 - 1831 років. Причинно-наслідковий зв'язок із цією подією чітко виділено в монографії. До повстання 1830 - 1831 рр. автор «прив'язує» різку зміну політики самодержавства щодо РКЦ. На його думку, воно стало поштовхом до «ліквідації церковної земельної власності ...на початку 40-х років XIX ст.» (с. 172).

Варто зазначити, що економічний аспект діяльності Римо-католицької церкви розглядається дослідником у багатьох вимірах. На підставі значного масиву документів ним детально характеризуються фінансові та матеріальні втрати римо-католицького духовенства внаслідок передачі в державну казну маєтків та селян низки монастирів; заборони шляхті дарувати землю церкві чи монастирям; передачі земельних ділянок ліквідованих монастирів в орендне користування місцевим поміщикам тощо. Разом з тим, він наголошує на частковій компенсації економічних втрат РКЦ царським урядом у вигляді одноразової допомоги, штатних окладів і т.п.

Не викликає сумніву зроблений автором висновок про те, що, «обмежуючи господарську ініціативу церкви, російський уряд швидко перетворив її в специфічне державне відомство, якому віддавав численні накази» (с. 185).

Досить ґрунтовно висвітлено у монографії форми господарської діяльності Римо-католицької церкви. Визначено, що «найпоширенішою формою організації господарств римо-католицького духовенства був маєток» (с. 155). Основними джерелами прибутків названо: продаж сільськогосподарської продукції, бджільництво, гуральництво, залізоробне

виробництво, зернова і снопова десятина, млинарство, торгівля (в тому числі - «міцними напоями»), лихварство, здача земельних ресурсів в оренду тощо.

Значна увага в роботі приділена висвітленню становища селян у маєтках РКІД. Позитивним є намагання автора показати Римо-католицьку церкву як суспільний інститут, що цілком органічно вписувався в тогочасну соціально-економічну та політичну систему координат, а, отже, був носієм не тільки рис «благочестя, гуманізму» і т.п., але й визискувача та феодального власника. Однак, на нашу думку, захопившись аналізом економічної діяльності римо-католицького духовенства, дослідник іноді повторюється, як от в сюжеті про торгівлю спиртними напоями (с. 93; с. 206).

Черговою віхою в стосунках російського самодержавства і Римо-католицької церкви стало польське повстання 1863 - 1864 років. Дослідник зазначає, що «участь римо-католицького кліру в повстанні на Правобережжі посилила репресивну політику царату проти РКЦ» (с. 216). Політична криза, яка мала місце на теренах Російської імперії на початку XX століття, спонукала самодержавство лібералізувати своє ставлення до римо-католицького духовенства задля притягнення костелу на свій бік.

Звертає на себе увагу чимала кількість архівних документів, уперше введених до наукового обігу і вдало вписаних автором у канву наукової розповіді. О. Буравський зумів віднайти цікаві документи, котрі виразно ілюструють економічний стан Римо-католицької церкви в XIX - на поч. XX ст.. Проте впадає у вічі наявність певної диспропорції змістовного наповнення окремих параграфів третього розділу. Так, економічна діяльність РКЦ в період другої половини XIX століття розкрита дещо слабше, порівнюючи з її глибоким аналізом за першу половину XIX, чи початок XX століть.

Будь-яка Церква не існує поза суспільством, у якому вона функціонує. До XX століття, тобто в період слабкого розвитку комунікативних інфраструктур, Римо-католицька церква виступала надзвичайно потужним релігійно-політичним інститутом, що генерував та втілював у життя суспільно значимі ідеї. Зокрема, римо-католицькі священники були активними учасниками польського національно-визвольного руху кінця XVIII - XIX століть. Серед найважливіших подій цього часу автор монографії виокремлює збройний виступ Т. Костюшка, «участь у якому римо-католицьких священників стала їхнім протестом проти імперських кроків росіян» (с. 233); військову кампанію Наполеона проти Росії у 1812 р., яку також підтримала РКЦ (с. 234); «Листопадове повстання 1830 р. на Правобережній Україні, активну участь у якому взяло католицьке й уніатське духовенство» (с. 235). О. Буравський досить детально, використовуючи численні приклади, аналізує форми і способи підтримки повстанців римо-католицькими священниками. Серед «найпоширеніших, на його думку, - агітаційна робота, збір серед населення коштів, продовольства, коней, зберігання зброї тощо. Ступінь підтримки РКЦ повстання 1830 - 1831 р. дозволила автору зробити висновок, що «римо-католицьке духовенство України стало однією з рушійних сил повстання 1830-1831 рр.» (с. 244).

Наслідком відкритого вияву громадянської позиції РКЦ стала хвиля гонінь на неї з боку самодержавства. «Акції царизму були спрямовані на закриття тих римо-католицьких монастирів, ченці яких брали участь у збройному виступі» (с. 247). У підтвердження сказаного автор монографії наводить численні приклади реалізації царського указу від 19 липня 1932 року «Про закриття деяких римо-католицьких монастирів».

Особливий інтерес викликає зібрана дослідником інформація про діяльність польських конспіративних організацій («Товариство польського народу». «Коло руське»). Автор зауважує, що ці «товариства, очолювані польською шляхтою, були досить релігійними: в них брали участь римо-католицькі священники» (с. 256). Його висновок про те, що «після поразки повстання 1830 - 1831 рр. римо-католицьке духовенство виступало головним ідеологом підготовки майбутнього повстання на Правобережжі, зокрема на Волині» (с. 260) видається достатньо зваженим і аргументованим.

Римо-католицька церква мала тісний зв'язок із польським національно-визвольним рухом у другій половині XIX століття, особливо із повстанням 1863 р. У дослідженні

значна увага приділяється висвітленню діяльності католицьких священнослужителів у період, який передував подіям 1863 - 1864 років. Автор наголошує, що «найактивнішою була участь ксьондзів та ченців у патріотичному русі саме у Волинській губернії» (с. 269), підтверджуючи свої слова численними прикладами.

Позитивною стороною роботи дослідника є його прагнення відійти від апологетичних оцінок діяльності РКЦ на Правобережній Україні, акцентуючи увагу на складності та суперечливості тогочасних процесів. Зокрема, він «відзначає той факт, що не всі ксьондзи на Правобережжі підтримували рух опору польського народу» (с. 276), «не виявляли симпатій до повстанців не тільки українські селяни, але й 67% польських селян, які становили більшість Царства Польського» (с. 278).

Наслідком поразки повстання 1863 р. стало розгортання російським урядом репресивних заходів відносно Римо-католицької церкви. У монографії відображено динаміку асиміляційних процесів серед римо-католиків упродовж 1862 - 1872 рр., яка ілюструє процес «скорочення римо-католиків у таких повітах: Житомирському, Новоград-Волинському, Заславському, Дубнівському, Рівненському, Луцькому і Володимир-Волинському» (с. 286-287).

Нові політичні реалії початку ХХ століття не внесли принципових змін у стосунки російського самодержавства і Римо-католицької церкви. Вони продовжували залишатися непримиренними ворогами. «Незважаючи на всі обмеження, римо-католицьке духовенство відстоювало провідні позиції на Правобережжі, виступало вирішальним чинником протистояння асиміляційним процесам, спрямовувало свою енергію на підняття польського національного духу, прагнучи відродження незалежності Польщі» (с. 303). ..Останній, п'ятий розділ монографії присвячений висвітленню благодійницької та культурної діяльності Римо-католицької церкви наприкінці ХVІІІ - на початку ХХ ст. Аналізуючи рівень розвитку шкільництва у регіоні, О. Буравський наголошує, що «традиційна мережа шкіл парафіяльних, монастирських римо-католицьких і греко-уніатських була значно краще розвинутою, ніж у Росії» (с. 305). Розгортаючи цю тезу, автор досить детально зупиняється на характеристиці системи освіти на Правобережній Україні. Позитивною стороною цієї частини дослідження є включення автором сюжету про діяльність таких, великих польських просвітителів, як Адам Чарторийський та Тадеуш Чацький, а також відомих на Волині родин Тишкевичів, Четвертинських, Олізарів, Сангушків, графа Іллінського.

На підставі опрацювання значного масиву джерел та наукової літератури О. Буравський виокремлює кодо релігійних інституцій, котрі займалися благодійницькою діяльністю в освітній сфері. Серед найважливіших - орден тринітаріїв, товариство ксьондзів-домініканців (с. 308), орден піарів (с. 311), Бердичівський кармелітський кляштор (с. 312). У висновках до параграфа зазначається, що «у першій третині ХІХ століття на Правобережній Україні початкова і середня освіта була під контролем католицьких і уніатських орденів і польської шляхти» (с. 323).

Після придушення національного повстання 1830 - 1831 років «епоха польської освіти» поступилася новій добі - російській. Наведені автором факти засвідчують наявність методичного тиску з боку офіційної влади на навчальні заклади, котрі перебували під опікою Римо-католицької церкви. За його підрахунками, «у 1829 - 1832 рр. у різних повітах Волинської губернії діяли 108 парафіяльних шкіл. У 1832 р. вони припинили діяльність» (с. 327).

Далі ґрунтовно вивчається діяльність семінарій, зокрема, Житомирської, Луцької та Олицької (с. 335-341), чиї випускники займалися навчанням парафіян - відкривали парафіяльні школи, де навчали сільських та міських дітей зі збіднілих родин.

Процес збільшення кількості католиків серед населення Волинської губернії в останній третині ХТХ століття дослідник ставить в опосередковану залежність від масштабів розгортання РКЦ благодійницької діяльності. За його підрахунками, «наприкінці ХІХ ст. на Поділлі існувало 46 благодійних римо-католицьких товариств, які акцентували на розвиток духовності у мирян, організовували добродієнні акції» (с. 347). Найбільш поширеним з них

були - організація при римо-католицьких костелах безкоштовних обідів для бідних; дитячих притулків для утримання сиріт та безпритульних дітей; безкоштовне розповсюдження літератури і т. п.

Благодійні римо-католицькі товариства сприяли також розумовому та моральному розвитку польського населення губернії. Як приклад такого роду діяльності автор наводить християнське католицьке товариство трудящих жінок «*Dzwignia*», яке діяло в Житомирі від 4 червня 1907 р.(с. 353).

Окрему увагу дослідник звертає на інший аспект проблеми - ставлення офіційної влади до благочинної діяльності католицьких товариств. За його спостереженнями, «чимало римо-католицьких товариств, союзів входили до списку заборонених: проекти їхніх статутів не затверджувалися» (с. 355), як, наприклад, Католицького Союзу Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії, благодійному товариству в м. Вінниці та ін.

На початку ХХ століття особливої гостроти набуло питання формування польської освіти на Правобережжі. Дослідник акцентує увагу на тому, що «російське самодержавство з усіх сил намагалося приборкати процес формування польської освіти, щоб русифікувати навчальний процес в регіоні» (с. 365). Незважаючи на потужний тиск офіційної влади, Римо-католицька церква Правобережної України на початку ХХ століття залишалася послідовним борцем за відродження і розвиток польської освіти.

Автор у своєму дослідженні прийшов до висновку, що після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії метою конфесійної політики російського уряду було послаблення позицій Римо-католицької церкви шляхом секуляризації її земель, ліквідації греко-уніатської конфесії, а також забезпечення панівного становища Православної церкви в регіоні. Впродовж ХІХ - початку ХХ століть римо-католицьке духовенство виступало послідовним захисником католицької віри, польської мови та культури і стало важливим чинником їх збереження на Правобережній Україні.

Проаналізована праця є ґрунтовним багатоплановим дослідженням, в якому автор подає власні узагальнення, написані з фаховою майстерністю. Варто відзначити, що О.А.Буравський виконав значний обсяг науково-дослідницької роботи, синтезував доробок своїх попередників, доповнив його новознайденим джерельним матеріалом та на основі його опрацювання сформулював окремі теоретичні висновки щодо історії Римо-католицької церкви на Правобережній Україні, зробивши тим самим вагомий внесок до історіографії зазначеної проблеми.

The monograph "Roman Catholic Church in Rights Bank Ukraine (end of 18th - beginning of 20th centuries)" by Oleksandr Buravskiy is analyzed in the review. The attention is paid to historiography value of the scientific work. The results of the author's continuing researches in field of learning of different aspects of life of one of the most powerful religious institutions of the world - Roman Catholic Church in circumstances of Russian autocracy's ruling are described.

Keywords: Roman Catholic Church, Rights Bank Ukraine, monograph, scientific research, historiography.

В рецензии рассматривается монография Александра Буравского «Римско-католическая церковь на Правобережной Украине (конец XVIII - начало XX в.)». Обращается внимание на историографическую ценность научной работы, в которой отражены результаты длительной исследовательской работы автора в плоскости изучения различных аспектов жизнедеятельности одной из наиболее мощной религиозной институции мира - Католической церкви в условиях господства русского самодержавия.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, Правобережная Украина, монография, научное исследование, историография.